

הרב לוי יצחק סופר
מ"ץ בויליאמסבורג

אתרוגי יון וארץ הקודש (ב)

בירור יחוסם והקורות אותם מימי חכמי המשנה והתלמוד עד עתה

* * *

הגרצ"י שבדברי קדמונינו גדולי הפוסקים ז"ל
התפשטות אתרוגי יון אצל חלק מקהלות אשכנז
מה יכולים ללמוד מחקירות דנ"א לענין אתרוגים

* * *

האתרוג היהודי ואתרוגי אורדאנג

מימין האתרוג היהודי ע"פ ציורו של יוהאנס וואולקאמר¹, משמאל אתרוג "אורדאנג"
מא"י

ציור זה הוא משנת תס"ח לפ"ק, ונושא הכינוי "האתרוג עם הפיטום"². יש ללמוד ממנו הרבה לענין הפרי שהיה מכונה גרצ"י בפי הפוסקים הקדמונים וצ"ל שיבואו דבריהם להלאה, אם היה הוא האתרוג היְּנִי, וגם לענין תולדות האתרוג היְּנִי במשך תקופות רבות כמו שיבואר. המצייר האיננו יהודי תיאר כל פרטי זן זה של אתרוג (בח"ב פ"ח) שגידלו בגן המוגן³ שלו שבמדינת אשכנז, והוא כותב שראוי לקרותו בשם ה"אתרוג היהודי" בשביל שמשמשים בו הרבה לצורך היהודים לצאת יד"ח בחג הסוכות, והסוחרים היהודים רגילים לנסוע בשבילו למדינת איטליא וקונים אותו בדמים יקרים, עיי"ש. להלן פרטי העץ והפירות של הזן מתוך הציור והתיאור.

הפרי בצורת מגדל מחודד, עם תחתית ישר שממנו מתעגל והולך, ויש לו רבוי בליטות קטנות על כל אורך גופו. נושא פיטום דקה וארוכה העומדת קצת בעיקום. הפרי מתוארת כקטנה בגודל⁴, וגם האילן ועליו קטנים⁵, והעלים שבתמונה מחודדים מאוד בקצותם⁶. יש להפריח מעט צבע אדמימות מבחוץ, והנץ מתחיל בקצת מראה אדמימות⁷ וירקות מובהקת, עד שהפרי מתבשלת והופכת למראה צהוב כמו קש⁸. ריחו נחמד ודומה לשל האתרוג מ"פירינצי"⁹, והמיץ שלו מועט וחמוץ ויש בו קצת מרירות¹⁰.

האתרוג שונה הרבה בצורתו ובתיאורו מהאתרוג של "יאנאווע", שבימים ההם היה הוא היותר משומש למצות ארבעת המינים בקהלות אשכנז שבאירופא. האתרוג של "יאנאווע" מתואר שמה (בפרק ד) שהוא גדול כמו "האתרוג הרגיל"¹¹ שבמדינת איטליא.

Pomeranzen-Frucht, ח"ב פרק ח.

- 2 הכינוי על הציור הוא Cedro col Pigolo שפירושו האתרוג עם הפיטום.
- 3 Orangery, greenhouse, טריב-הייזער, בתי השרים. הארכנו על זה במאמרינו השני ל"יאנאווע".
- 4 לכה"פ ביחס לשאר הזנים שהיו מצויים אצלו.
- 5 פרטים אלו מתוך התיאור של וואולקאמר.
- 6 למיטב ידיעתי אינו נמצא חידוד כזה בעלים של שום זן אתרוג אלא במיני לימון, ונראה שהצייר הפריז על המדה כדי להבליט את השינוי.
- 7 האדמימות הוא סימן לחמיצות באתרוג כמו שביארתי בפרק הקודם.
- 8 ראה להלן הערה 54.
- 9 Firenze, ובאנגלית Florence, שבאיטליא.
- 10 כל זה מן התיאור.
- 11 Cedro Ordinario. עוד חזון למועד לכתוב אודותיו, שכפי הנראה הסימני כשרות של מהרשי"ק ז"ל עליו ניתנו.

אתרוגי קלבריא (יאנאווע) של ימינו

האתרוג של קלבריא יש לו דפנות יותר ישרות, הקמטים והבליטות מסודרים לאורך דפנות האתרוג. החוטם קצר (ע"פ רוב), כמעט חלק ואינו מחודד. מצוי בו ירקות כהה על חוטם האתרוג סביבות מקום הפיטמא, ששם הוא מאחר להצהיב. הפיטמא רגילה להיות נושרת לאחר שמילא את תפקידו, וכשמתקיים הוא עב וקצר. העוקץ שקוע ועב יותר מרוב זני אתרוג.

רוב הסימנים של ה"אתרוג היהודי" ידועים להיות מתאימים מאוד¹² עם התיאורים שניתנו¹³ על האתרוג הינני להבדילו מן האתרוג העתיק של ארץ ישראל, וגם לאתרוגים המכונים "אורדאנג" (ע"ש המגדל הרה"ח ר' שרגא פייביש אורדאנג ז"ל מ"חדרה"¹⁴ שגידלם בפרדסו) הגדל בימינו בארה"ק ע"י מגדלים כשרים ונאמנים, ובהשגחת רבנים ובתי דינים מפורסמים.

אם נאמר שהיה הוא האתרוג של יון, והיה כבר אז בשימוש¹⁵ אצל יהודי איירופא שהובא להם מחוף "ויניציאה" שבאיטליא¹⁶, נוכל להבין למה שכינה שמו בשם ה"אתרוג היהודי", והוא

12 כמה פרטים לא הצלחתי לברר בשביל שהם תלויים בתכסיסי המגדלים.

13 ראה להלן הערות כה וכו.

14 פרסומת מאתרוגיו נמצא ב"תבונה" כרך ה גליון יב, אלול תש"ה.

15 רבים העתיקו מדברי הכומר פערארי (רומי שנת ת"ו לפ"ק, עמוד 39) שאתרוגי קורפו שימשו בימיו בשביל היהודים.

16 ראה עיקרי הדינים (או "הד"ט" - סי' לג אות ג) "האתרוגים המובאים מקורפו" לויניציאה או מויניציאה

בשביל שתוארו ופיטמתו התאימו במיוחד לצרכי קיום המצוה¹⁷.

כבר נכתב הרבה¹⁸ מתולדות האתרוג הייני, ודברי הריכות שהתעוררו נגדם ובעדם בתוככי קהלות אשכנז, בין על הגדלים בארץ יון גופא, ובין על תולדותיהם שבארץ הקודש. ועל האחרונים ראוי להזכיר לשבח את הקונטרס החדש "אתרוגי ארץ ישראל" של החוקר התורני הרב זוהר עמר הי"ו, שהגדיל לעשות בחקירת עדים וקיבוץ תעודות. והוכיח במישור שהאתרוג הייני שניטע שמה סביבות העיר יפו יצא בהכשר ע"י רוב מנין ובנין של גדולי ישראל אשכנזים וספרדים יחד, וגם מקצת מן האוסרים בתחילה חזרו והכשירו אותו.

עוד מבואר בקונטרס הנ"ל שקצת מגדלים הרכיבו שם את האתרוג הייני על גבי האתרוגי המקומי, וזה ברור מהרבה עדויות שאי אפשר להכחישם. אבל פשוט שלא ניתוסף שום חשש להלכה ע"י הרכבה כשרה זו, וכל הגדולים וצ"ל שהסכימו להכשיר את אתרוגי יון שביפו, לא יחזרו לפוסלם בשביל שהורכב על זן אתרוג עתיק שמקורה באה"ק, והשתמשו בו גדולי א"י במשך כל התקופות.

ונוכל להוסיף בזה מעדותו של הפרדסן הרב שרגא שלומאי ז"ל בסיום מאמרו בענין הלולב הקנרי (המעין שבט ניסן תשי"ח, עמוד כא) שגם הגרי"ץ דושינסקיא וצ"ל יעץ לו להרכיב שני מיני אתרוג אם זה יועיל לגדל אתרוגים כשרים ומשובחים, ושכן שמע גם מגדולים אחרים עיי"ש¹⁹.

אלא שמי שחושש לדברי האומרים שהאתרוג הייני היה בו חשש תולדות מורכב, וגם שמחמיר בזה כדברי הפוסלים תולדות מורכב, יש לו מקום להסתפק אם הרכבה זו הועילה לטהר מידי חשש זה. וממילא מובן למה היה החזון איש מחמיר בזה כמבואר במכתבו המפורסם²⁰, לפי שיטתו הידועה לפסול תולדת מורכב כמו המורכב עצמו. ודברים אלו לא נכפיל בפרטי פרטים, באשר המה מבוארים כל הצורך בקונטרס הנ"ל.

ובענין חומר החשש של תולדות מורכב, כבר הצעתי במאמרינו ל"אנאווע" שעיקר קפידת גדולי הפוסקים הקדמונים אשר מפיהם אנו חיים ז"ל, היתה מחשש הרכבה המזוגית שהיתה

לשאר ארצות". במאחר ידוע ומפורסם העיר "טריעסט" ששימש כנמל להבאת האתרוגים.

17 אתרוגי יאנאווע קלבריא וקורסיקו שימשו לצורך מיני מאכל שהכינו בבתי חרושת בעיר ליורנו (לעגהורן), מאידך אתרוגי קורפו לא ידוע אם שימשו לצורך אחר מלבד קיום המצוה, ואם שימש, לא היה זה ידוע להציייר הנ"ל.

18 "ילקוט פרי עץ הדר כפת תמרים" בתוך ספר ארבעת המינים השלם להרה"ג ר' אליהו ווייספיט עמוד כפג והלאה; ספר נטעי גבריא על ארבעת המינים עמוד תב והלאה; "אודות הפולמוס בענין אתרוגי קורפו" הרב מלך שפירא, קובץ אור ישראל גליון כט (תשרי תשס"ג) עמוד רה והלאה; "הפולמוס על אתרוגי קורפו ואתרוגי ארץ ישראל - 1875-1891" יוסף שלמון, ציון שנה סה עמוד 75; קובץ לתורה ולחסידות "תפארת ישראל" לחסידי בית רו"ן, אדר א-ב תדש"ם עמוד 26 והלאה.

19 אמנם על עצמו העיד שלא עשה זאת מעולם וגם לא גידל צאצאי אתרוגים כאלו. ומ"מ החוקר זוהר עמר הי"ו (בעמוד 64) מביא משמו שעשה הרכבת הפרחים מאתרוג לאתרוג עיי"ש, וזה מותר לכו"ע, ושמעתי שהקפיד מאוד מאבק לימון.

20 מכתבו של החזון איש וצ"ל מגלה אור הגנוז על כל מה שפעל ועשה בענין האתרוגים, המכתב נדפס בקובץ אגרות (ח"א אגרת קצא), ובספר פאר הדור (ח"ב עמוד קלב), ועיי"ש בעמוד קלג צילום הכת"י, וז"ל:

"אחדשה"ט. נודעתי מהרכבה חדשה שמרכיבים אתרוג מן השוק באתרוג היעיר וזה קורין בלתי מורכב, ועושין כן ע"פ הוראת הרב קוק (כ"ה באגרותיו ח"א אגרת נב וקיד) וראיתי אתרוגים אלו וחזותן כמו שלנו, ועפ"י בטלה הטביעות עין שסמכתי עליו, ולזאת אבקש לקבל אתרוג מאותו האיש שכת"ר מקבל בכל שנה ושנה שאין בהם הרכבה של מין אחר כלל וכלל. הדרושת אי"ש."

ולהלן יוארו עוד שיטתו של החזון איש בספריו ובמכתב זה, ועיי"ע לקמן בהערות כג, מא, ועז.

נותנת טעם לפגם לשנות תואר ותכונות המין והפרי, ולא כל כך מחשש תולדת מורכב של ההרכבה הגושית שאינה פועלת שום שינוי שאינו חוזר לברייתו.

ולפי זה יתכן שיש מעלה בהאתרוג היְּנִי על האתרוגים העתיקים שמקורם באה"ק, אחרי שמחמת רבוי הזנים המכונים "מיוחסים" אין ידוע איזה מהם היה של מסורת א"י שמדור דור, ואיזה מהם נתחדשו אח"כ ע"י חפש מחופש בכפרים ויערים, שאם אמנם הם נקיים יותר מחשש תולדות מורכב של ההרכבה הגושית, הרי יכולים להיות ח"ו תולדות גרעין של לימון שנקלט בו אבק של אתרוג²¹. ועם כל העבודה שהשקיע החוקר הנ"ל בבירור הדברים, לא הגיע לפתור את הסתירות שבין העדויות עד תכליתם, ולא נשאר לנו אלא הדין הידוע²² ש"עד אחד נאמן באיסורים".

משא"כ האתרוג היְּנִי שאף אם נחשוש עליו מחשש תולדות מורכב של ההרכבה הגושית, מ"מ המסורת של טוהר המין עתיקה ומבוררת אצל עדויות שלימות בישראל כמו שיבואר להלן, וגם במשך הדורות ידוע שדרך הגננים לנטוע רק מיחורים שאינם משנים את תכונת המין בשום אופן, ולא מגרעינים, וכמו שכתבנו בענין "אתרוגי יאנאווע".

אמנם מה שהובא שם משמי שהאתרוג המכונה "אורדאנג" בימינו הוא הינו תולדת האתרוג היְּנִי שניטע באה"ק ת"ש²³, הנני מוצא את עצמי מחוייב בדבר להודיע בשער בת רבים שהגם שאמרת כן, ודעתי נוטה מאוד שזה האמת, מכל מקום אין זה ברור עדיין כל הצורך, על אף כל הראיות וההוכחות שימצא הקורא בקונטרס הנ"ל ובמאמרינו זה.

ומקודם הנני בזה להוסיף עוד ראיות שישנם באמתחתי אשר לא בא זכרם בקונטרס הנ"ל, אולי יזכה מי שיזכה לסייע בהשלמת הבירור.

(א) עדותו של הרה"ח ר' חיים מרדכי שטיינבערג ז"ל בקונטרס "פעולת צדיק לחיים" (עמוד צ-צג) שמספר שם שקנה אתרוג בשביל כ"ק אדמו"ר בעל דברי יואל מסאטמאר זצ"ל מאת האחים לודמיר ז"ל, ורבינו התמיה על מה שאינו נראה כתבנית אתרוגי ארץ ישראל וכמו שהכירם מקדם, והשיב לו שאתרוג זה יש לו הסימנים שהיו לאתרוגי "פארגא" שהוא הנמל בארץ יון מול האי "קורפו" עיי"ש²⁴. וידוע שאתרוגי לודמיר הם מהמכונים "אורדאנג".

(ב) גם בשו"ת מנחת אלעזר (ח"ג סימן מז"ל, ד"ה מכל) הרגיש בימיו שנשתנו צורת אתרוגי ארץ ישראל מתבנית האתרוגים העתיקים, ודומים יותר לתבנית אתרוגי קורפו עיי"ש.

ושני הצדדים תושבי אה"ק בזמן שערורית תרל"ח לפ"ק, הזכירו ההפרש שבין פירות שתילי קורפו שנצטיינו ביופי ובפיטמאות, ולא היו מגיעים לגודל כ"כ, משא"כ האתרוגים שגדלו

21 וע"י הכלאתה פעם אחר פעם עם האתרוג ישווה אליו כמעט בכל סימניו, ואפילו הסימני הדג"א שלו יתקרבו יותר ויותר.

22 גיטין ב ע"ב, יו"ד סימן קכו, וע"ע יו"ד סימן א וסימן קיט מדינים אלו.

23 ובוהו אנו מבינים את השמועה המובאת בספר "מועדים וזמנים" (ח"ו סימן ט) והיא ידועה אצל תלמידי החזון איש זצ"ל, שהוא פסל את אתרוגי אורדאנג בשביל שהודה בפניו שהם מורכב דמורכב. והמעין במכתבו של החזון איש המועתק לעיל בהערה 20, ביחד עם הידיעות שימצא הקורא בקונטרס "אתרוגי ארץ ישראל" ובכל מאמרינו יוכל להשלים את כל החלקים החסרים בהחירות גדול. וראה לקמן הערות מא ועז כמה פרטים נחוצים.

24 בקונטרס "שו"ת פרי עץ הדר" לבוב תר"ו לפ"ק טען שאתרוגי פארגא מוחזקים יותר משאר אתרוגי יון וגם מסורתם קדומה, אמנם רבים חלקו על זה (שו"ת לב חיים ח"ב סי' קא-קכג, בשו"ת חכמת שלמה שבסוף ספר הר המור סי' ג, הגר"א תאומים ז"ל בעל חסל"א בתשובתו הנדפסת בסוף ספר נחלת יעקב לזקנו החו"ד (ח"ב סי' א וב), בתשובת מהרי"א עניול סי' יז יח, ושו"מ מהדורא תליתאי ח"א סי' קמד). ובמראה מקומות של הערה יח.

באה"ק מקדמת דנא לא היו מצטיינים ביופי, ולא מתקיימה בהם הפיטמא כ"א אחד מני אלף כשהפיטמא עבה מאוד²⁵, והיו מגיעים לגודל אבטיח גדול אם מניחים אותם באילן²⁶. וז"ל הרב יעקב ספיר ז"ל²⁷:

"וראה זה מצאתי אחרי חקירותי ודרישותי, כי האתרוגים הגדלים ביפו מאו ולפנים והם בלי פטמות ונקראים בערבי קובאד בילידי, ואלה החדשים שמקרוב באו ורוכס עם פטמות ונקראים בערבי אתרונג, כמעט כשני מינים הם. כי הראשונים כשמתבשלים על האילן נעשים גדולים כאבטיחים שמשקלו עשרה פונט, ואלה האחרונים לעולם לא יגיעו למשקל שני פונט עכ"ל."

וסוחרי אתרוגי יפו דאז לא העלימו כלל שמקור אתרוגים אלו הם מתולדות אתרוגי יון, אבל טענתם בפיהם שפרדסים אלו עמדו בהכשר הרה"ג רבי אהרן עזריאל זצ"ל ראש ישיבת המקובלים "בית אל" ומח"ס כפי אהרן. לדברי הרב יעקב ספיר ז"ל²⁸ ניטעו הפרדסים הראשונים מגרעיני האתרוגים שנשלחו לירושלים להראשל"צ הגאון רבי חיים אברהם גאגין (המכונה הרב האג"ן) זצ"ל, בראשונה ע"י הרב יהודה פאפו ז"ל בנו של בעל "פלא יועץ" המפורסם, והרב יהודה הלוי מראגוזה ז"ל שהיה הרב ביפו, וכאשר נחרב הפרדס שתלו מזה גנות ופרדסים אחרים.

ובשו"ת ומצור דבש (סימן יג) כתב ז"ל: מעשה שהיה פה נא אמון²⁹ שנמצא כעת כמוהר"ר יאודה פאפו הי"ו מירושת"ו ובא לו אתרוג מיפו מהודר בשושנה, ואני הקטן בא לי אתרוג מפארגא מקום מקור האתרוגים קורפו דרך תריסתה ע"י נאמן, "מהודר בתכלית ונקי בשלימות ושושנה ואינם חלקים אלא יש בהם אבעבועות, והעוקץ אינו כ"כ שוקע ואינו כ"כ בולט". ומה שהיה מצוי בעיר משל מצרים ברייתו בלי דד ושושנה אלא גומא ואינו שלם בנקיות והדור וברוחק. "וברכנו על שבא לנו מחוץ מיפו ומפראגא". וביום הושענא רבא חתכנו ומצאנו שניהם בתוכם מיץ ומוהל³⁰, אבל המים שבמיץ מעט במעט יבש, וטעם המיץ חמוץ והגרעין יש עומד לאורך האתרוג ויש לרוחבו וכו', עיי"ש.

ובספר נהר מצרים³¹ כתב (הל' סוכה ולולב אות ו) פה מצרים כל האתרוגים שבגנותיהם הם אתרוגים בלי פטמת מתחילת גידולם וברייתם, ומביאין אותם מכפר "קורין" ושאר מקומות, ומחזקין הם בכשרות מבלי חשש הרכבה כלל וכו'.

25 כמש"כ בעלי קונטרס "פרי עץ הדר" ירושלים תרל"ח בעמודים 6-9, וכ"כ באגרת הרב יעקב ספיר ז"ל שנדפסה בשומר ציון הנאמן גליון קעט, ובקונטרס אגרות ארץ ישראל, יערי עמוד 427.

26 קונטרס "פרי עץ הדר" ירושלים תרל"ח בעמוד 8, אגרת הרב יעקב ספיר הנ"ל, ועיין גם בתשובת הגאון בעל נפש חיה זצ"ל הנדפס בשו"ת ביכורי שלמה (או"ח סימן כח).

27 בהלבנון טו שבהערה כח.

28 "על דבר אתרוגי ארץ הקדושה", הלבנון יד, יד (ג כסלו תרל"ח), עמוד 108 והלאה, וההמשך בהלבנון יד, טו (י כסלו תרל"ח), עמוד 119 והלאה, הועתקו לקטעים ע"י החוקר זהר עמר הי"ו בקונטרס "אתרוגי ארץ ישראל" עמודים 82-80. וראה גם הלבנון יד, ב (ב אלול תרל"ז) עמוד 12 והלאה תיאור גידול אתרוגי אה"ק וביורור הלכה בדבר נשירת הפיטמא ע"י הרב ספיר ז"ל.

29 הוא אלכסנדריה של מצרים.

30 עיי"ש שאתרוגי מצרים היו כמו אתרוגי תימן שלא היה בהם שום מיץ.

31 הרה"ג ר' רפאל אהרן בן-שמעון ז"ל ראש לרבני מצרים בן הרה"ג ר' דוד בן-שמעון ז"ל מח"ס ומצור דב"ש הנ"ל רב לעדת המערבים בירושלים ת"ו.

ובשנים הללו האחרונות זרעו אתרוגים לאלפים בארץ הקדושה, ויש להם תעודות רבני וב"ד הזמן שמעידין עליהם שאין בהם חשש הרכבה. ואתרוגי יפו ת"ו ושאר גינות שבא"י מוציאים אתרוגים יפים והדורים לגאון ותפארת ומתקיימים יותר משהיה בלי שום שינוי כו"ע³². ברוך שבחר בה ונתנה מורשה לעם בחירו, הוא יחזירנה להם בקרוב כיר"א³³ עכ"ל. הרי לפניך שיהודי ורבני מצרים הזניחו את האתרוג של עצמם שהיה מוחזק אצלם מדור דור, בשביל יופי אתרוג יפו החדש והמשובח.

ואין הדעת סובלת להניח שאחרי כל העמל הרב, והכשרם של גדולי ישראל שעשו את שלהם לשכך את התבערה הגדולה³⁴, גדולים כמו הרה"ג שלמה זלמן בהר"ן ז"ל שסחרו בעצמם באתרוגי יפו ע"י בדיקת האילנות³⁵, יפקירו כל המגדלים כליל את זן אתרוג משובח ומפואר בכל מיני תואר, ובפרט במה שיש לו פיטומת³⁶, ולא ישאר לו שם ושארית בארץ לא אצל האשכנזים ולא אצל הספרדים. ואיך נהיה הדבר שעלה במקומו מין אחר שיהיה לו אותו התואר עם כל המעלות, מה שקודם לזה לא היה נמצא כמוהו בכל ארץ ישראל ליופי.

ג) עוד ראיה מתבנית אתרוג מהאי"נ נאקסוס" שבמדינת יון שהובא לכאן ע"י הרה"ח רבי מאיר קנאבלאך הי"ו לפני איזה שנים. האתרוג בעל מבנה ארוך עם גארט"ל ואין לו גרעינים, ואין תבנית כזאת מצוי בשוק מחמת רוע תוארו. והנה במחקרו של החוקר הרב אליעזר גולדשמידט הי"ו על שינוי הצורות שבפירות האתרוגים על אילן אחת, נמצא בו תבנית אתרוג כזה בדמיון מפתיע בין מבפנים ובין מבחוץ³⁷ עיין עליו שם³⁸. והאתרוג ההוא גדל על יחור אחד עם אתרוגים בתבנית אורדאנג רגילים, וכנראה שדרכם של המגדלים לקטוף אתרוגים כאלה בקטנותם מחמת שאין להם שוויות בשוק, והוא גורע מיניקת האחרים בחינם.

32 כלל ועיקר.

33 כן יהי רצון אמן.

34 הגאון בעל נפש חיה זצ"ל כתב מכתב נלהב להכשיר אתרוגי יפו אחרי שנבדקו ועקרו כל אילן מורכב, והחתים עליו גם את הגאון הירושלמי בעל אמרי בינה זצ"ל שחזר בו מאיסורו, עיין קונטרס פרי עץ הדר ירושלים תרל"ח עמוד 29. המכתב נדפס במאמרו של דן פורת "הפולמוס על אתרוגי ארץ ישראל בשנים 1875-1889" ירושלים חשון תשנ"ד עמוד 90.

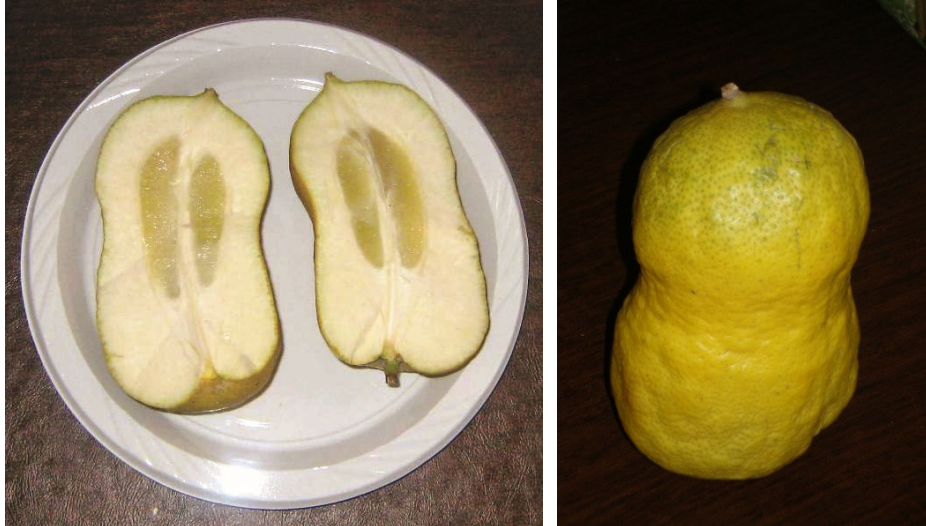
35 קונטרס פרי עץ הדר עמוד 15, הסכמתו של הרה"ג הנ"ל לספר ביכורי שלמה הובא בספר ארבעת המינים השלם עמוד קצו, הוא גם הועמד למשיגים מטעם הפרושים כמוזכר במכתב הגאון בעל נפש חיה ז"ל (ראה לעיל הערה 34).

36 והראשון לציון הגאון רבי אברהם אשכנזי זצ"ל (הלכנון יג, מז עמוד 36) אסר את האתרוגים העתיקים שבאה"ק שאין להם פיטמאות, בשביל שנודע בשעת הבדיקות על שני זני האתרוגים, שהפיטמא של העתיקים נושרת באמצע גידולם, ולפי"ז היה דעתו שאין הם כלולים בהתירו של הרמ"א (או"ח תרמ"ח סעיף ז) והרא"ש (סוכה פ"ג סימן טז) על אתרוגים שאין להם פיטמא מעולם. אבל הבי"ד האשכנזי חלקו על דבריו כמו שבאו דבריהם בקונטרס פרי עץ הדר (עמוד 20), וכן הרב יעקב ספיר ז"ל במכתביו שבאו זכרם בהערה 28. וכנלפע"ד לפי מה שביארנו במאמרינו ל"יאנאווע" שכל הפירות שבעולם יש להם פיטמא בעת הפריחה והוא הנץ, וכן היה באותם אתרוגים שהכשירו הרא"ש והרמ"א, רצ"ל דטעמם משום שאין זה קרוי פיטמא אלא נץ.

37 מלבד שבאתרוג של נאקסוס לא היו גרעינים, ואולי מחמת שהאי קרוב להקו המשוה מכל מדינת יון, והיבשות והחמימות גורמים לשריפת האבק וליצירת פירות בלי הפרייה (parthenocarpy), כמו אצל אתרוגי מארוק.

38 Factors Determining the Shape of Citrons, Israel Journal of Botany, vol. 25 1976, עמוד 36 ועיי"ע

שם עמוד 35.

וזה מעיד לכאורה שאין המדובר בתבנית שהופיע בזן זה על דרך מקרה, שיכול להופיע כמו כן בזנים אחרים. והרי לפנינו שני עדים משני תבניות נפרדות, ששניהם מופיעים בין באילנות היִּוֹנִים ובין באורדאנג. ולפי האמור יוצא שמי שרוצה לברך על אתרוג יִּוֹנִי שאינו מצוי עכשיו לקנותו בשוק, יכול לברך על אתרוג "אורדאנג" הגדל בפרדסים של שומרי תורה ומצוות בהשגחת רבנים ובתי דינים מפורסמים, ועכ"פ עכשיו אין ביניהם שום מורכב.

ואם באנו לסתור כל הראיות הנ"ל יש לומר בתרין אנפין: יתכן שה"אורדאנג" הוא תולדת הרכבה מזוגית בין האתרוג של יפו לשל ארץ ישראל³⁹, או שאמנם כן הצליח מאן דהו ע"י תחבולת הבריור⁴⁰ להמציא זן יפה ומשובח מבין אתרוגי ארץ ישראל באופן שיעלה הדרו כמו אתרוגי יפו, ואולי אף יותר ממנו. ויש מומחים הטוענים שבאמת אפשר למצוא כל הגידולים והצורות על אילנות מכל הזנים, אלא שהמגדלים מוכרים רק את הדומה להרוב וכן אין נוטעים אלא מהם, כדי שלא לבוא לידי חשד.

ולע"ע עדיין היא נפלאות בעיני שיהיה אפשר ע"י תחבולת הבריור להוציא זן חדש משובח כל כך שידמה ממש מכל וכל להזן היִּוֹנִי, ולא יעשו כן היום גם מזנים אחרים. גם למה לא הצליחו לעשות העוקץ שקוע, אילו היה אפשר להשיג ע"י הבריור ממש מה שרוצים. ובפרט לפי מה שנתבאר שההפרש שבתבנית האתרוגים בין של ארץ ישראל העתיקים לשל יפו היה גדול מאוד, ולא היו הקונים שבחוץ לארץ רוצים את העתיקים רק את של יפו בשביל יפיו הנחמד⁴¹.

39 ראה לעיל הערה 19.

40 תחבולת הבריור הוא, שאם מוצאים באילן פרי נאה ומשובח קוטפים את היחור ושותלים ממנו נטיעה חדשה. לאחר שנתגדל העץ להוציא פרי, שותלים מן המשובח ממנו וכן להלאה. במהלך הבריור מומלץ מאוד לשמור על הסימנים העיקריים של הזן כדי שלא יבוא לידי חשד, ובפרט צריך להזהר מאוד בענין זה באילנות שניטעו מגרעינים, מחשש שהבריור סוטה מן המסורת של המין.

41 גם ענין מכתבו של החזון איש זצ"ל המובא לעיל בהערה 20 לא יתפרש אלא באופן שביארנו בהערה 23.

גם הראיה שמן התמונה האחרונה לא יתיישב בזה, שלא מסתבר כלל לומר שיבחרו המגדלים באילנות המוציאים פירות בצורה זו, ואם אמנם הופיעו כן, משמע שזה מתולדת הזן שלא עלתה בידם להכחידו כליל⁴². אבל באמת אינה ראייה כל כך מצד עצמה, אחרי שלפי המקורות לא באו אתרוגי יון הידועים מהאי נאקסוס, ולא ידוע עד כמה קרובים הם אתרוגי אותו האי לאתרוגי יון המקובלים, עד שנוכל להשוות להם אתרוגי אורדאנג. ואפילו יתכן שאחרי החיפוש נמצא תואר כזה גם בשאר הזנים הרחוקים בתכונתם ובמקורם מצורת אתרוגי יון.

* * *

הגרצ"י שבדברי הפוסקים

אמנם אם כנים הדברים שהאתרוג שבציור שלמעלה הוא האתרוג היוני, והיה משומש כבר בקהילות האשכנזים מאז שנת תס"ח לפ"ק, יש מקום לדברי החוקר התורני ר' שמעון שווארצפוקס הי"ו מירושלים במה שכתב⁴³ שמה שנחלקו הפוסקים על הגרצ"י אם יוצאים בהם ידי חובת אתרוג אם לאו, היה ממש האתרוג היוני שנקרא כן ע"ש מקורו מארץ יון הנקרא גריכנלאנד⁴⁴. ולא כמו שהצעתי במאמרי ל"יאנאווע" שהמדובר במורכב גמור שדומה יותר ללימון מאשר לאתרוג. ובהיות כן נראה דמה שכינו הפוסקים⁴⁵ את שמם של התרנגולים החדשים שבאו מקפריסין בשם "גרעצק" הינער", הוא ג"כ ע"ש מקורם, דהאי קפריסין היה שייך למדינת יון במשך תקופות שונות.

(א) והעומד לנגדי מלקבל דבריו, הוא עדותו של מרן החת"ס ז"ל בקובץ תשובות (סימן כה) וז"ל: וזה משנת תקמ"ה בא תחילה למדינתנו מארץ קארפו, והיה רעש עליהם בעולם עד שלבסוף החזיקו ביה אנשי המדינה הלזו ע"כ. והמובן מזה שלא נטראו אתרוגי יון בקהילות אשכנז עד לשנת תקמ"ה⁴⁶, והרי מחלוקת הסמ"ע עם הב"ח והאיתן האזרחי בענין אתרוגי

ומה שפירש ב"כשרות ארבעת המינים" (עמוד רצב) שהמדובר בהרכבה ע"ג חושש (תפוז היער) שאינו טוב לאכילה כ"כ, הוא טעות ברור. ראשית שהחזון איש כתב בפירוש "אתרוג מן השוק באתרוג היער", ולא דיבר כלל מ"תפוז היער". והשנית שהחושש ראוי לאכילה כמו האתרוג וחשוב כפרי גמור לכל הלכותיו, וגם שההלכה מפורשת בשו"ע (י"ד סי' רצה ס"ג) שאסור להרכיב אילן סרק עם אילן מאכל. ולאח"ז מצאתי שכבר השיגו בספר "דבר משנה" (עמוד 133) בזה עיי"ש.

42 גם ענין מכתבו של החזון איש זצ"ל המובא לעיל בהערה 20 לא יתפרש אלא באופן שביארנו בהערה 23. ומה שפירש ב"כשרות ארבעת המינים" (עמוד רצב) שהמדובר בהרכבה ע"ג חושש (תפוז היער) שאינו טוב לאכילה כ"כ, הוא טעות ברור. ראשית שהחזון איש כתב בפירוש "אתרוג מן השוק באתרוג היער", ולא דיבר כלל מ"תפוז היער". והשנית שהחושש ראוי לאכילה כמו האתרוג וחשוב כפרי גמור לכל הלכותיו, וגם שההלכה מפורשת בשו"ע (י"ד סי' רצה ס"ג) שאסור להרכיב אילן סרק עם אילן מאכל. ולאח"ז מצאתי שכבר השיגו בספר "דבר משנה" (עמוד 133) בזה עיי"ש.

43 במאמרו הנקוב "De Genes a Triesta: Le Commerce Millenaire des Cedrats", וכן דעת החוקר ר' אליעזר גולדשמידט נ"י כמש"כ לי בפרטיות. Greece 44.

45 שו"מ מהדורא תליתאי ח"א סי' קמט דן בענין "גרעצקי הינער" ובא"י נקראים קובריצי הינער (ע"ש שמקורם מקפריסין עיין שו"ת ד"ח י"ד סוסי"י מח, ושו"ת שערי צדק י"ד סי' פז). וכן בבית שלמה י"ד ח"א סי' קמר, וכן בשו"ת חסלי"א מהדו"ת י"ד סי' כב ובקונטרס דרך נשר להגר"ש העללער ז"ל מצפת.

46 ונפלה טעות בדברינו הנדפס בתחילת מאמרי הראשון ל"יאנאווע" שהתחילו להביאם בימי מלחמת

גרצ"י היה מקודם לכן הרבה.

ואין זה ראייה כ"כ, דהרי החת"ס ז"ל נולד בפראנקפורט דמיין ושימש ברבנות בעיר פרשבורג, ועיירות אלו הן קרובות למערב איירופא כמו שהעיר "יאנאווע" היא במערבה של איטליא, משא"כ הב"ח והסמ"ע שדרו במדינת פוילן שהיא במזרח, היו קרובים יותר להעיר טריעסט ומחוז ויניציאה⁴⁷ שבמזרחה של מדינת איטליא, יתכן להיות שהתחילו להביא לשם אתרוגי קורפו מקודם.

(ב) ומ"מ גם בשו"ת בית אפרים (או"ח סי' נו ד"ה והנה הארכת) כתב שזה שלושים שנה ויותר שמביאים אתרוגים רבים מקורפו עיי"ש, והגאון בית אפרים היה דר במדינת פוילן כידוע. וספרו לאו"ח נדפס לראשונה בשנת תקע"ח לפ"ק, ולא ידוע מתי נכתבה התשובה, וכל היותר שנוכל להקדימו לא יתאים להזמן שנדפס בו הציור הנ"ל.

(ג) גם הגאון בית מאיר (בספרו סוף או"ח ובשו"ת סי' ו) נשאל מב"ד דק"ק הוראדנא יצ"ו על "אודות אתרוגים אשר זה חדשים מקרוב הובאו למדינתנו הנקראים קרפיעע אתרוגים, אשר רבים יצאון ידי חובתם בחג הסוכות העבר, והיה חביבא להו מצוה בשעתא כי תואר והדר להם, ויש אשר משכו ידיהם ממנו, ומענה בפייהם אין זה הדר האמור בתורה, וסימנא מילתא שאין להם כ"כ בליטות⁴⁸ כמו באתרוגים דמאז ועד עתה וכו'". ובנדפס איתא ששאלה זו נתקבל אצל הגאון הנ"ל ביום כ"ב טבת שנת "בשלו"ם", ולא יתכן לקבל הדברים כפשוטם שהכונה לשנת שע"ח לפ"ק, דהרי זה היה קודם לידת הגאון הנ"ל הרבה. ואם נחשב האות מ"ם של מנצפ"ך לת"ק, יצא החשבון לתת"ח שעדיין לא היה באלף הזה, ועל כן לא ידעתי להלום המספר הזה או לתקנו מטעות הדפוס.

ובתשובתו כתב שבשנת תקס"ג לפ"ק, הובא לפניו אתרוג מהודר אשר נבהל על יופי מראהו בתואר ובקומה אשר כמוהו לא ראה מעודו, עיי"ש דלפי הנראה שמע אז לראשונה מאתרוגי קורפו. ועיין עוד בהמשך התשובה ותראה שלא נכתבה מקודם שנת תקס"ד לפ"ק, והביא עדות מאיש שלמד בפירודא למשך עשר שנים, וסיפר ששם אסרוהו הבד"ץ.

(ד) ובספר חומות ירושלים (להגאון רבי דוד משערשאב ז"ל) שנדפס בשנת תקס"ז לפ"ק, כתב ג"כ תשובה ארוכה בענין אתרוגי קורפו אשר "חדשים מקרוב באו" (מסקנתו להכשירם כמו שיובא להלן).

ואעפ"כ אפ"ל שנשתקעו אתרוגי גרצ"י מחמת איסורו של הסמ"ע שאף הב"ח הודה לו לכתחילה, ובמשך השנים חזרו להביאם תחת שם חדש של אתרוגי קורפו⁴⁹. והנני בזה להעתיק לשונות הפוסקים שדנו בכשרותו של הגרצ"י, אולי נוכל לדקדק בדבריהם אם המדובר באתרוג הינני או לא.

(א) וז"ל הסמ"ע⁵⁰ בתשובתו הנדפס בשו"ת הב"ח (ישנות סימן קלה) ואשר תמה כ"ת הב"ח

נאפוליון, דגם שנת תקמ"ה לפ"ק היה קודם לזה הרבה, וגם אחרים טעו בזה ואכמ"ל.

47 עיין לעיל הערה 16 מדברי העיקרי הד"ט, לדברי המזכרת לחכמי איטליה (עמוד 64) הוא נולד בשנת תקכ"א לפ"ק, וא"כ עדיין יתכן להיות שלא שלחו אתרוגים אלו לארצות אחרות קודם שנת תקמ"ה לפ"ק.

48 בכל זני אתרוג יש חלקים ויש מחוספסים, וקשה לדעת איזה אתרוגים הגיעו להיכן, אבל עיקר החילוקים שיש לעמוד עליהם לענין הם באופן עמידת הבלטות.

49 אע"פ שרוב האתרוגים היו גדלים בפארגא ובשאר עיירות כנודע מפולמוס תר"ו.

50 כבר העירנו במאמרי ל"יאנאווע" מדברי הב"א (ד"ה ומצאתי) ועוד על הטעות שנפל בדפוס הישן שבתשובת

ז"ל אשר עלה על (דעתו) [דעתו] לפסול אתרוג המורכב שקורין גר"צי, וכתב שמצא בתשובת כתיבת יד שהכשירו, ושגם ראה לפניו שנהגו בהן היתר מעולם וגם כתב להוכיח שהן כשרין וכו'. ולא היא לפע"ד כי מעולם שמעתי לפסול האתרוגים שנקראו גר"צי ונקראין גר"צי ע"ש המקום, ובאותו מקום נוהגין להרכיב מין אתרוג בשאינו מין אתרוג כלל ע"כ.

ואנו למדים מזה שני דברים, האחד שהגרצ"י נקרא כן ע"ש מקומו ולא ע"ש השינויים שבו⁵¹, ואם כן נוכל לומר שלא היה משונה כל כך מצורת אתרוג שיקרא לו שם חדש, ויתכן שכל אלו השינויים אינם רחוקים יותר ממה שאנו רואים בין כל זן זון. אלא דהפוסקים שאסרו את הגר"צי התיירו באמת רק את האתרוג של "יאנאווע" שהיה להם מסורת עליו, וסברו דדי בשינויים כאלו להוציא את האחרים מכלל אתרוג, ואין הכי נמי לדעתם יש לאסור גם שאר הזנים המשוונים כ"כ מתואר האתרוג של "יאנאווע".

והשנית דהגרצ"י היה משומש בקרב עדת ישראל למצות אתרוג, וכמה גדולים הסכימו להכשירו כמו שהביא בשם הב"ח ז"ל. והאתרוג הראשון שידוע לנו שהיה משומר בתורת אתרוג בתוככי קהלות אשכנז חוץ מן האתרוג של "יאנאווע", הלוא הוא האתרוג היְּנִי.

ב) עוד כתב שם ז"ל: ואשר כתב כ"ת [הב"ח ז"ל] ראי' [מפרש"י דפ' משוח מלחמה דכתב (סוטה מג ע"ב ד"ה מרכיב) כשמרכיבין אזי נושא פירות מאותו מין שניטל ממנו, וא"כ מין אתרוג הוא כמין הענף של האתרוג הנרכב שגדלי' בו הגר"צי. לא שייך זה בנדון דידן, דהמראה והטעם והריח מכחיש זה דלא מין אתרוג הוא דאין לו מראה אתרוג מצד עצמו. וגם בעוקץ שקורין שטי"ל נשתנה גידולו כאשר קבלתי שהן נבדקי' ונכרים בו שכל הגר"צי הן דקין וירוקין וגם גדולים [לכא' צ"ל גידולם או גדלם] הוא בשוה כמעט לעולם (מש"כ) [משא"כ] של אתרוג⁵². וגם שהגרעיני' של הגר"צי אינם מגודלים מעין (הגרעונין) [הגרעינין] של אתרוג, וגם הטעם באכילתן אינו שוה אלא טעמו כמעט כמין פרי אשר נרכב בו, וגם הריח אין בו כמו בשל אתרוג. וגם לדעתי אינו בכלל התוארי' שאמרו עליו פרי עץ הדר לכל מר כדאי' ליה כנ"ל, עכ"ל.

והשינוי שכתב בדקות העוקץ, בדקתי ומצאתי באתרוגי אורדאנג ובאתרוגים שהגיעו אלינו מיון, שהמה דקים מהעוקצים של אתרוגי יאנאווע, וגם הירקות שלהם מובהקת. ובאמת שרוב הזנים יש להם עוקצים דקים משל קלבריא, אבל בארצות שלהם לא הגיעו אז רק אתרוגי יאנאווע וקורפו.

ובענין השינויים שבטעם ומראה וריח שכתב הסמ"ע, נוכל לומר שכיון על הטעם שבמיץ, שכתב הגרש"ק ז"ל (טוטו"ד מהדו"ק סי' קעא) על האתרוג היְּנִי שבדקו אותו ע"י מומחים ומצאוהו חמוץ ביותר כמו הלימון, ולהבדיל כן תיאר הצייר וואולקאמר את המיץ של האתרוג היהודי דלמעלה, שהיה במיץ שלו קצת טעם מרירות מלבד החמיצות⁵³. ומזה יש ג"כ קצת ראיה שהאתרוג דלמעלה הוא היְּנִי.

הב"ח, אשר סי' קלה הם דברי הסמ"ע ונדפס בטעות חתימת הב"ח, אבל במהדורות החדשות תיקנו הדבר.

51 וזה דלא כמש"כ במאמרי ל"יאנאווע".

52 והעתיקו בא"ר סי' תרמט סק"ח, וכן בשו"ת לב חיים ח"ב סי' קכא בתשובת המחבר סוף ד"ה וזה ראיתי.

53 ויש חילוק בטעם בין חמיצות למרירות, ולפעמים קשה להבחין ביניהם. ואני העני בבדיקותי לא מצאתי

שום חילוק בינם לבין האתרוג של קלבריא, וגם המיץ של אתרוגי קלבריא דומה בטעמו ללימון ממש. אבל אולי אין אני בקי בדבר זה כל הצורך, או שיש חילוק בזה בין אתרוגי "יאנאווע" המקוריים לבין אתרוגי קלבריא של ימינו.

וכן החילוק שב"מראה" נוכל לפרשו על הצבע כמש"כ הבית מאיר (שם) ועוד⁵⁴ שאתרוגי קורפו נוטים במראיתם ללובן (ליכטיג געל) יותר משאר אתרוגים, וטענו שבוה הוא דומה ללימון, משא"כ שאר אתרוגים הם כהים יותר בצבעם ונוטים לאדמומית (טונקל געל). וגם הצייר הנ"ל כתב על האתרוג שלמעלה שצבעו נוטה למראה הקש וידוע שהוא נוטה ללבנונית. ועוד אפשר לפרש הכונה על העוגל הרב שיש באתרוג שלמעלה, וכמש"כ הב"ד דק"ק הוראדנא בשאלתם דאתרוגי קורפו אינם משוכים וארוכים [כמו אתרוגי "יאנאווע", ראה התמונות שלמעלה], אע"פ דעגולים ממש נמי לא הוי.

והסימן של הגרעינים קשה לעמוד עליו בדקדוק, אבל יש חילוקים בצורת הגרעינים בין כל זן וזן.

ג) וגם הב"ח כתב (שם סימן קלו) וז"ל בסיום התשובה: והנני מבטל דעתי נגד מכ"ת כפי מה שהכריע שאין ראוי לכתחילה לברך עליו כשיש אחר, אבל כשאין אחר אין ראוי למחות באותן שמברכין עליהן, וכן נהגו בכל מקום לפי מה ששמעתי ע"כ. נראה מזה ג"כ שהמנהג היה לברך על הגר"צי וכנ"ל.

ד) והגאון רבי אהרן אבא הלוי זצ"ל האריך (שו"ת איתן האזרחי סי' לט⁵⁵) להכשיר את הגר"צי ודחה את ההכרח שכתבו שהם מורכבים מכח השינויים, וז"ל: מכל הלין נראה דאתרוג שקורין גארצי"ן כשר, ומברך אם לא נמצא אתרוג נאה. וכ"ש הגראצי"ן המובאין בארצות אלו, והמביאין אומרים שאינם מורכבים אך הם מן שהקדימו לבשל, אע"פ שאין ראוי להאמין לדבריהם ספקא הוא ויוצאין בו, ע"כ. ומדבריו אלה נראה קצת דגרצי"ן הוא שם דבר ולא רק שם המקום, מדמחלק בין גראצי"ן המובאין בארצות אלו לגראצי"ן אחרים.

ה) ומ"מ גם מדבריו רואים להדיא שהגארצי"ן נתפשט שימושו בזמניהם, וז"ל בתחילת התשובה: חדשים מקרוב באו והתפשטו בארצינו לאסור האתרוגים שקורין גארצי"ן באמרים שהם מורכבין מלימון, ולא חזינן רבנים קשישאי דעבדי הכי וכו' עיי"ש.

* * *

המחלוקת בענין האתרוגים החדשים

ועל דבר הפסק של הבד"ץ דק"ק פיורדא אין ידוע לנו שמות הרבנים שהוציאו את הפסק הזה, ומה היה טעמם ונימוקם בדבר. ולפי הנראה מן המקורות הבאים היתה שיטתם מאוחדת נגד כל האתרוגים החדשים שאין צורתם כצורת האתרוג מיאנאווע או קלבריא שהיה ידוע אצלם כ"אתרוג סתמי"⁵⁶, בין שהיו מיון וקורפו או מהאי קורסיקו שבמערב למדינת איטליא,

54 שו"ת אבני"ז (אוי"ח סי' תפה אות כ), שו"ת נפש חיה (סימן ב ד"ה דהנה מצינו), ושו"ת ביכורי שלמה (אוי"ח סי' כה אות קכו).

55 להגאון ר' אברהם הכהן ראפפורט ז"ל. אבל התשובה הזו אינה להמחבר ונחתמה בשם "אהרן אבא הלוי", והאחרונים שפלטו בדבריו מזכירין אותו בשם "ר' אבא הלוי". והוא נזכר הרבה בתשובות מהר"ם מלובלין בתוארים כמו "מחוטני ראש גולה וראש מתיבתא" ראה אוצר הגדולים (ע' קיט אות תלד).

56 ראה בתשובת הגאון בית מאיר ז"ל הנ"ל שחוכך לפסול האתרוג הינוני מחמת שיש לו שם לוי, משא"כ של יאנאווע שהיה מוכר אצלם כאתרוג סתם. והעלה שיש לחקור בדבר אם במקומו (דהיינו במדינת יון) גם כן קורים לו בשם לוי שאז יש לפסול, או ששם הוא מכונה אתרוג סתם, ואז יש להכשיר.

ובין שיהיו משום מקום אחר בעולם, שאין מסורתם מבוררת.⁵⁷

(א) ונעתיק בזה את לשון הגאון רבי אברהם בנימין המכונה וואלף האמבורג זצ"ל (הידוע בר"ת אוה"ב) אבד"ק פיורדא ומח"ס שמלות בנימין, אע"פ שכבר העתקנו אותו במאמרי ל"יאנאווע", והוא מהקובץ "ישורון" (ז, ע' תשנח) וז"ל:

"ב"ה פיורדא יום ד' ער"ה תר"ט לפ"ק. אחר"ש כראוי באתי... להשיב על מכתבו הרמה על דבר האתרוגים הבאים מ"גיעני" מן יענווא, כי מחמת רעש המלחמה א"א להביאם בשנה זו מקלאבריען שקורין קלאביעזר (ה)הבאים מנאפעלס⁵⁸. ידוע לנו כי לא שולחו לכאן כי אם מאי קארסיקא, והם פסולין לטלן אפילו בלא ברכה, כאשר יש לנו פסק דין על זה מב"ד של כאן משנת תקפ"ח, ומב"ד של פ"פ בשנת ה"ל."

ופסק זה היה נר לרגלי תלמידי הרבים שהלכו בדרכיו, ונעתיק לשונותם, כי עינינו רואות שהפסק של בית דין זה היה יקר מאוד בעיני הגאון בית מאיר זצ"ל⁵⁹ כאשר יראה הרואה בתשובתו הרמה שם, ולכאורה גם מרן החת"ס זצ"ל כיון על פסקי בתי הדין שבפראנקפורט דמיין עיר מולדתו, ושפירדא⁶⁰, במש"כ שהיה רעש עליהם בעולם, ועכשיו אין איש אתנו יודע מחייהם ומעשיהם.

(ב) הנה הגאון רבי יצחק דב הלוי באמבערגער ז"ל אבד"ק ווירצבורג⁶¹ בשו"ת יד הלוי (ח"א סי' קיד וקטו) ובשו"ת נטיעה של שמחה (או"ח סימן כב) העתיק תשובת הגאון מהר"מ ורבי מענדלן קארגר ז"ל בעל גידולי טהרה שהיה ג"כ תלמיד הגאון הנ"ל, וז"ל: תשובתי בדבר קארזיקאנער וכן קארפואר אין להם היתר אפילו בשעת הדחק אפילו בשארי הימים דהם בחזקת מורכבים, וקבלה אין לי בזה, רק ידעתי כי אמר לי הרב דפאריס חכם קאלאניע שהיה ממדינת איטאליען דגם שם הם בכלל הספק מכמה מאות שנה, וא"א לעמוד על הברור. גם ראיתי מאמ"ו הגאון מו"ה נתן אדלר שאטר לברך על קארפוער, והרביתי דברים בזה לידידי הרב מו"ה אברהם וועקסלער אבד"ק שו"ב נר"ו, ועל כי אני כותב באישון לילה א"א לי לסדר הדברים כראוי, וירב שלומו ויתענג בסוכתו עכ"ל.

(ג) וגם הוא מילא אחריו בדברים לאסור אתרוגי קורפו, וסיים (בסימן קיד) וז"ל: וביותר שאנן תלמידי מרנא הרה"ג מו"ה וואלף האמבורג זללה"ה אנן, שידוע שהוא אסר האתרוגים ההם לחלוטין, ופשיטא שאין מהראוי שתלמידים יחלקו על רבם המובהק עכ"ל.

(ד) תשובה זו נכתבה להגאון רבי משה אפשטיין ז"ל אבד"ק שווארצא מפני ששמע עליו שרוצה להכשיר אתרוגי קורפו, ולאור כל התוכחה המגולה הנ"ל, השיבו (המעין, קובץ הרי"ד במברגר עמוד 71, הובא בישורון שם עמוד תשמט) וז"ל: כמו שהורה אותנו אדמ"ו הגאון

57 ועיין בספר מקור חיים להגאון בעל חוות יאיר ז"ל (או"ח סימן תרמט) שכתב וז"ל: גם מין פירות ממין אתרוג גדולים מאד שקורין ציטרונאט והם גם כן מורכבים לפי הנשמע עכ"ל, וידוע ד"ציטרונאט" הוא השם האשכנזי לאתרוג רגיל וצ"ע.

58 מחוז קלבריא היתה פעם תחת ממשלת Naples.

59 אם כי לפום ריהטא מסתבר שהוראתם בענין אתרוגי קורפו המובאה בספר בית מאיר, קדמה לשנת תקפ"ח לפ"ק שאז נתעורר שם השאלה על אתרוגי קורסיקו.

60 ראה מכתבו של מרן החת"ס זצ"ל בספר חוט המשולש (הוצאת מסורה - עמוד פב) בענין מה שביקש ממנו הגאון אוה"ב ז"ל לקבוע ישיבה בפירדא, ועיין עוד בשו"ת חת"ס יו"ד סימן ירד, ואה"ע סימן פב, וליקוטי תשובות סימן יט וב, בשבח הגאון הנ"ל.

61 מח"ס "מלאכת שמים" על הלכות סת"ם, וספר "נטיעה של שמחה", "אמירה לבית יעקב" ועוד.

אודה"ב זללה"ה, וכמו שאמר לי כמה פעמים ביחידות, וז"ל, "תמלא כרסך בש"ס ופוסקים ותשים עיניך הדק היטב בהם, ואז אל תירא מחוות דעתך גם נגד גאוני אחרונים, אך מי אנכי רש ודל כמוני, תולעת ולא איש, להרים ראשי נגד גדולי וגאוני אחרונים."

ה) ובספר בכורי יעקב (תוספת בכורים לסימן תרמ"ח) כתב וז"ל: וזה כעשר שנים שע"י רעש מלחמה שהי' באיטאליען (הוא מלחמת נאפוליון ששרר במחוז יאנאווע) לא נמצאו אתרוגים כמעט רק הקארטיקאנער, ונשא ונתן עמי הרה"ג המנוח מ"ה אברהם זצ"ל (וועקסלער) אב"ד דק"ק שוואבאך והסכמנו להורות לטלם בלא ברכה, ושוב כ' לי שרבו הגאון מו"ה וואלף האמבורג זצ"ל מק"ק פיורדא הסכים להורות שלא לטלם כלל ולבטל מצות לולב אם לא נמצא אחר, ע"כ.

וברם דא צריך להודיע שאותם שהחזיקו בכשרות אתרוגי קורפו לא עשו כן על דעת עצמם שלא ברצון חכמים, אלא על פי דעתם והוראתם של הרבה גדולים וצדיקים⁶² שסברו שהאתרוגים טהורים ואינם מורכבים כלל.

א) וגם הגאון החת"ס זצ"ל (שם, ובאו"ח סימן רז) הסכים לדינא שיש להכשיר בין אתרוגי קורפו ובין אתרוגי קורטיקו, אם יש עליהם כתב הכשר מרבני המקום שידועים בברירות שאינם מהמורכבים. ועיין בליקוטי הערות (לאו"ח שם) שהעתיק מכתב הגאון בעל כתב סופר זצ"ל שהשיב להרה"ג ר' יעקב פאזען ז"ל דיין בפפד"מ, אם נכון הדבר מה שהעידו שלוקחים אתרוגי קורטיקו בפרעשבורג.

והשיבו בזה"ל: ושמתי מול פר"מ נ"י דברי ואודיעו כי האמת כאשר הגיד ש"ב הנ"ל כי גם בימי אאמ"ו מאוה"ג זצ"ל היו רוב בני הקהלה נוטלים למצוה אתרוגים הנ"ל, לבד עשירי העם שביכלתם לפזר ולבזבז מהונם להדר במצות הם קנו להם אתרוגי קרפור, והמהדרין מן המהדרין טרחו להמציא להם אתרוגי יענוועזר ולא שכיחי פה, וגם לאאמ"ו זצ"ל לא הי' לו בכל שנה, וכן אנו עושים אחריו עד היום ע"כ.

ב) ונעתיק בזה לשון הגאון מהר"ם טיקטין זצ"ל במכתבו הנדפס בקובץ מוריה (שנה כא, גליון י-יב, סיון תשנח, עמוד ע):

"ב"ה יום ד' ז' תשרי תקס"ה לפ"ק טיקטין יע"א. שלום רב לכבוד אהובי ומחוי' חביבי הרב המאוה"ג המופלג החכם השלם נ"י ע"ה פ"ה כבוד מו"ה שבת"י כ"ץ נ"י.

מ"ק הגיעני ע"י מוכ"ז, ואודות האתרוגים הנקראים "קארפוער אתרוגים" שרצון רוכ"ת לדעת מחמת שיש איזה אנשים אומרים שהם מורכבים, לזאת מהודענא לו שלא יחוש לדבריהם כלל, כי מי שרוצה לצאת ידי חובת אתרוג מן המובחר ראוי לבזבז ממון הרבה ולקנותו, וגם פה קהילתינו סתמתי פי המקטרגים וציויתי לגבאים לקנות דוקא אתרוגים אלו, וגם אני יש לי אתרוג מאלו יפה ומהודר. וזכור אני בימי חורפי בהיותי במדינת האלנד לא היו מצויין אותן האתרוגים כ"כ, רק בהיותי אז באמשטרדם ובהאג מי שהיה משיג לקנות אתרוג קארפוער היה קונה אותו בסך מרובה, ולא כל אדם זוכה לכך רק עשירים מופלגים, לזאת לא

62 ואולי גם פסקו של הפנים מאירות (ח"ב סימן קעג) במש"כ להכשיר אתרוגים מורכבים שאין בהם שום שינוי, התכוין לאתרוגי קורפו לפי מה שטענו אז שהוא מורכב, ולפי"ז נוכל לומר דמורכב ממש בהרכבה המזוית שנשתנה מהותו לגמרי יודו כולם לפסול.

יהא לו שום פקפוק, ובזה שלום לו. כ"ד מחו' או"נ דו"ש כ"ה בלונ"ח – הק' מרדכי הלוי החו' פה טיקטין והגליל יצ"ו.

ג) בספר חומות ירושלים הנ"ל בסיום תשובה ארוכה, כתב בזה"ל: והנה אחרי כותבי זה בכמו שנתים ימים, אתא אגרתא מחכם הכולל דלשם, דאין שום חשש הרכבה באתרוגים אלו ע"כ.

ד) הגה"ק מבוטשאטש זצ"ל כתב (אשל אברהם תנינא, או"ח סימן תרמח סכ"ב) וז"ל: יצא מפי שלא כהוגן אודות האתרוגים קרפור, שנתגלה הכשרם ע"פ רבשכבה"ג הגאון מוהר"ר יחזקאל זצלה"ה בעל המחבר ספרי קודש נודע ביהודא וצ"ח כידוע. והיה רק אגב שיטפא בשגגה, ואני מהדר רק אחר אתרוגים ההם, ואין לי ח"ו שום הרהור אחריו ולא אחר שום אחד מרבותינו המובהקים, הגם שקטנים מערכו זי"ע.

הגיעני בבי דואר מכתב פקפוק על אתרוגים שקורין קרפור, וגם אם היה ממש בכל מה שכתוב שם, כיון דגדולי מדינות אלו הכשירום הגאון בעל נודע ביהודא ז"ל והגאון בעל קדושת לוי ז"ל ועוד הרבה גדולי מדינות שראינו ושמענו וכו', לא גרע מחלב דבני ריינוס שבמקומו הלכה כן⁶³, ועל ברכה אין חשש אחר שהונהגה במקומה. ומכ"ש שח"ו לחשוד שגגה בכך, ואמרו חז"ל (ר"ה כה ע"א) אתם גם שוגגין כו' ובשגגה במוסכם, כן הוא בכל המצוות כפי זמן ומקום אין חשש עוד, וכתוב (שמואל א–א יב, כב) לא יטוש ה' את עמו, אלו תלמידי חכמים גדולי מקום שלהם בדורם היטב, עכ"ל.

ה) הגאון רבי משה רוטנבורק זצ"ל אבד"ק וולאדובא וקוזמיר⁶⁴ כתב (שו"ת מהר"ם מרוטנבורק האחרונים סימן יט) וז"ל: ע"ד האתרוגים החדשים אשר נתראו זה זמן קרוב במדינתנו וקראו בין העם קארעפורער, וכמה משונים מן האתרוגים הישנים הנקראים יעניוועזר בכמה דברים, קצת במראה ובמישוש שאין להם בליטות כמו הישנים. ומשום זה נחלקו העם לחצי, רוב העולם יוצאים בהם ומברכים עליהם, וקצת מדקדיקין שלא לברך עליהם. ושמעתי שבמדינות ליטא הרבה נוהרים ממנו⁶⁵, ואז ג"כ הייתי מן המהדרין על הניעוועזער, מחמת שהיו הישנים נמצאים הרבה. אך זה שתי שנים שלא היו בקהלתנו רק אלו הקארפירער, לכן שמתי על ליבי לדבר בהם קצת וכו'.

והאמת אגיד שמתחילה כשנתחדשו במדינתנו האתרוגים הנ"ל, יצא קול ושוברו עמו שהגיעו מכתבים שהמה מורכבים, ואמרו דאויבים הוא דאפקוהו לקלא, היינו הסוחרים שהי' משא ומתן שלהם עם האתרוגים הישנים. ובהיותי בוארשי שמעתי מחכמים ושלימים ששלחו מכתב בנידון זה להרב הגאון מוהר"ר מרדכי בנעט [וצ"ל] אבד"ק ניקלשפורג, והשיב⁶⁶ איך שחקר ע"פ גביות עדות שאינן מורכבים. אך אליה וקוץ בה, שסיים בה, ואעפ"כ דרכי לצאת בהניוועזער, והנלעד"כ, עכ"ל.

ו) ודברי בית אפרים (שם) ידועים איך שהאריך בתשובתו הרמה להסיר החשש מתולדות

63 עיין יו"ד סימן סד סעיף ט בהגהת הרמ"א ז"ל.

64 בימי המגיד מקאזניץ והחווה מלובלין זצוק"ל.

65 בנטיעה של שמחה שם הביא המגיה בשם הגר"א ז"ל שהיה נוהר לברך רק על יאנאווער, וכן ידוע הקפידא הגדולה אצל חסידי חב"ד, ועיין עוד בקובץ "אור ישראל" גליון לג (תשרי תשס"ד) עמוד קי.

66 מכתבו של הגאון הנ"ל לא מצאנו, אבל ראה תשובת הבר"ץ דק"ק ניקלשבורג בשו"ת חכמת שלמה שבסוף ספר הר המור סי' ג, שגם בפולמוס תר"ו הכריעו את הכף לזכות.

מורכב, ואשר על כן אין צורך למסורת, אחרי שהביא עדות מאדם כשר ונאמן שבדק את השדות שבקורפו ומצאם נקיים מהרכבה של אינו מינו עיי"ש⁶⁷.

(ז) גם בשו"ת השיב משה (או"ח סי' כ) האריך להתיר המורכבים בשעה"ד, ומ"מ הכשיר אתרוגי קורפו אפילו שלא בשעת הדחק אם אין נמצא מה שהוא כשר לכל הדעות, מחמת שאין בהם רק חשש רינון עיי"ש.

וזהו אין צריך לומר שאצל עדות ספרד לא היה שום ספק על כשרות אתרוגים אלו מעולם, אע"פ שהיו נוהרים ביותר באיסור מורכב, וסמכו בזה על מסורת בני המקום אנשי רומאניא.

(א) וז"ל הגאון רבי דוד פארדו⁶⁸ זצ"ל (שו"ת מכתם לדוד או"ח סימן יח) בתשובתו לק"ק ראגוזה: אותיות שאלוני וגם במכתב למר גיסי נר"ו, ע"ד אותם האתרוגים המובאים למח"ק ממקום הנקרא בוקי די קאטארו אם אפשר לברך עליהם, ואם יש הפרש בין שנמצאים בעיר אתרוגים אחרים ממקומות המוחזקים כגון מקורפ"ו, יען אמרתם שבדקתם אותם ונמצאו שלימים בסימניהם ונמצאו ביניכם חילוקי דעות ורציתם לעמוד על דעתי קלה כמות שהיא וכו' ע"כ. הספר נדפס בחיי המחבר בשאלוניקי שנת תקל"ב לפ"ק, ומכאן שבזמן ההוא היו אתרוגי קורפו ידועים ומוחזקים אצלם בכשרות גמור בלי חשש ופקפוק, ולא עלתה על דעתם להסתפק רק על אתרוגים אחרים שאינם מוחזקים כ"כ.

(ה) וכן בספר עיקרי הדינים (או "הד"ט" – סי' לג אות ג) השוה אצלו אתרוגי קורפו לאתרוג יאנאווע בכשרות גמור עיי"ש.

(ו) בסוף ספר סוד ישרים עה"ת (עמוד שנה והלאה) נדפסו שם שתי אגרות, האחת נכתבה ע"י גיסו של הרה"ק מראדזין זצ"ל ובשמו, והשניה בידי הרה"ק הנ"ל בעצמו, ותוכן הדברים הוא שהאתרוג מוחזק ביד יהדות קורפו וביניהם הרבה גדולים וקדושים, וגם הוא בדק בעצמו את עצי האתרוג ולא מצא ביניהם שום מורכב.

וראה זה דבר נפלא בשו"ת אבני נזר (חו"מ סי' קטו) שכתב דלכאורה יש להביא ראיה ממה שהרה"ק החוזה מלובלין זצ"ל בירך על אתרוגי קורפו, דודאי צפה ברוח קדשו שאינם מורכבים. ודחה מחמת הידוע שהרה"ק מלובלין זצ"ל לא הקפיד על איסור חדש מחמת שזקנו הב"ח התיר הדבר⁶⁹, ואם תהיה הסיבה למה שבירך על אתרוגי קורפו בשביל שסמך על דעת הב"ח שהתיר המורכבים ע"פ הלכה, הרי יש לנו מקום להחמיר לשיטת רוב הפוסקים שאסרו מורכב עיי"ש.

ואם נאמר שהגר"צי שהתיר הב"ח היה ממש אותם אתרוגי קורפו שבירך עליהם הרה"ק מלובלין זצ"ל, נראה מזה היאך שרוח הקודש הופיע בבית מדרשו של הגה"ק האבני נזר זצ"ל שהרגיש בדבר השייכות שיש לאתרוגי קורפו שבירך עליהם החוזה מלובלין זצ"ל, עם היתרו של הב"ח. ואף על פי שהרבה פוסקים וגאונים זצ"ל נקטו בכשרות אתרוגי קורפו שאינם

67 ואע"פ שבאתרוגי קורטיקו פסק לאיסור. ומש"כ שם ובשערי תשובה (או"ח סי' תרמט סק"ז) שאין לחשוש בכל מקום שמגדלים כדי למכור, כיון שהמגדלים יראים שלא יתפשו בדבר עיי"ש, ראה מכתב הגאון ז"ל הנדפס בספר ארבעת המינים השלם (עמוד רטז) שלמעשה דעתו לפסול אתרוגי קורטיקו מטעמים הכתובים שם, ולא סמך על האומדנא הנ"ל אלא במקום שהיה נראה לו כן בצירוף הטעמים האחרים, ועוד נדבר בזה בערכו.

68 מגדולי ספרד ומחתינו של הרחיד"א זצ"ל, חיבר חיבורים רבים וביניהם פירוש חסדי דוד על התוספתא ועוד, ראה תולדותיו בקונטרס תהלה לדוד שבראש ספר משכיל לדוד ירושלים תשכ"ח לפ"ק.

69 יו"ד רצג, שו"ת החדשות סי' מב, ועיין גם או"ח סימן תפט.

מורכבים כלל, מ"מ הרי הב"ח לא הכשיר מטעם זה, אלא שסבר לדינא שאין לפסול המורכבים מעיקר הדין.

* * *

חקירת דנ"א והתוצאות המפליאות

וכדי לברר הדבר לאשורה שלחתי גרעינים של אתרוג מיון - מאותם שהובאו ע"י הרה"ח ר' מאיר קנאבלאך הי"ו הנ"ל בשביל חג הסוכות של שנת תש"ע לפ"ק - לחקירת דנ"א שע"י החוקרים התורניים ה"ה מוה"ר ר' אליעזר גולדשמידט הי"ו ומשנהו מוה"ר ר' יהושע קליין הי"ו.

אתרוג זה אמרו עליו שבא מפארגא⁷⁰, ויש לו דמיון מעט לציורו של וואולקאמר ופחות לאתרוג "אורדאנג" של זמנינו, והעידו עליו כמה אנשים נבונים וידועים שתוארו ומראיתו דומים לאותם שהיו רגילים להביא לשעבר ממדינת יון, בעת שהיה עדיין שימושו נפוץ במדינתנו. למעשה הצליחו החוקרים לגדל נטיעה רק מגרעין אחד, ולדעתם אין להביא ראייה מזה כלל. ואם יעזור ה' נזכה לשלוח עוד גרעינים בשנה הזאת, ונראה מה יגידו החקירות. וכאן באתי רק לגלות דעתי, שאיני רוצה שיסמכו על סברתי שהאתרוג של אורדאנג הוא האתרוג מקורפו, במקום שאפשר לבררו ע"י הדנ"א.

וכבר מסרתי מודעה רבא לאורייתא שאין כונתי בכל הבירור הזה לשבח או לגנות שום אתרוג שבעולם, אלא לברר את הפרטים האמיתיים על כל אתרוג ואתרוג עד מקום שידינו מגעת, כדי שיוכל כל אחד לעשות מסקנותיו לפי שיטותיו ודעותיו. וזהו יסוד קבוע בין קודם הבירורים ובין לאחרי כן, שבאמת ישנם מעלות ומורדות בכל אתרוג לגבי משנהו, ואין ביכלתנו להכריע הדבר לרבים.

ובהיותי בזה אזכיר קצת מהחידושים שנתגלו מכבר ע"י הקירת הדנ"א.

(א) הנטיעות שנוטעים מגרעיני אתרוג רגילים להיות משמרים תכונותיהם כאילו ניטעו מיחורים או קרוב לזה, כמובן שאין המדובר בהכלאה זדונית ח"ו, אבל באתרוגים מפרדסים נאמנים אין לחשוש מן הסתם על תערובת אבק נכריה שע"י דבורים או הרוח. (ואין זה פוחת את הצורך למסורה על אתרוג, כי בלעדיה יתכן שתהיה האתרוג תולדה מגרעין של לימון שקלט מאבק אתרוג וכמבואר).

(ב) זני האתרוגים המקובלים ככשרים הם קרובים זל"ז בתכונותיהם התורשתי, על אף החילוקים הרבים שבצורתם, והמרחק הרב שבמקום מקור גידולם. דבר זה כבר נחקר פעם⁷¹ כמו שהוכרתי במאמרי הקודמים, אבל אתרוג "אורדאנג" נחקר זה עתה לראשונה⁷², והוא יצא קרוב ביותר לשאר המינים הכשרים והמסורתיים.

וזה מובן שבדיקת הדנ"א אינו אומר בפירוש "טהור" או "מורכב", ואין אנו יודעים את הדנ"א של אתרוג טהור, שנוכל לבדוק כל אתרוג אם שוה אליו. גם אין הזנים חייבים להיות דומים זל"ז בהדנ"א שלהם מכל וכל, כמו שאינם דומים בתוארם החיצוני. וכמו שנמצא בכל מין ומין של צומח ובעלי חיים שיש חילוקים בין הזנים, אפילו במקום שלא יתכן שיהיה בו תערובת ממין אחר, ואין שינויים אלו מחלקים אותם לשני מינים.

גם אם רוצים להשוות התמונות שיצאו מדנ"א של אתרוג לתמונות הדנ"א של לימון, אי אפשר להוציא דבר ברור, אחרי שהוכיחו שהלימון הוא מורכב מן האתרוג ומינים אחרים, ואין אנו יודעים איזה זן של לימון יצא מאיזה זן של אתרוג. ונמצא דאף אם נכיר החילוק בדנ"א

70 ונטלו גדול וצדיק אחד שליט"א למצוה ולא לברכה.

71 בלה"ק: "הליכות שדה" גליון 146 אלול תשס"ה "מחקר גנטי השוואתי של 12 טיפוסי אתרוג" עמוד 21 ואילך, במקור: "The search for the authentic citron (Citrus medica L.): historic and genetic analysis", HortScience 40 (2005), pp. 1963-1968.

72 אתרוג הגדל בגן האוסף של בית הספר דקליפורניא בריווערסייד, שנראה בתוארו כמו האתרוג "אורדאנג" אושרה כזן אתרוג טהור גם במחקר "Assessing genetic diversity and population structure in a citrus germplasm collection utilizing simple sequence repeat markers (SSRs)", by Noelle A. Barkley, Mikeal L. Roose, Robert R. Krueger, Claire T. Federici, Theor Appl Genet (2006) 112: 1519±1531

של זן אחד של אתרוג שאינו נמצא באתרוגים אחרים אלא בלימון, עדיין נוכל לומר שהלימונים יצאו מאתרוג שכזה.

ומ"מ אפשר להוכיח הדבר בשני יסודות המשלימות זה את זה. האחד, דהיות שמצאנו אתרוגים רבים מקובלים שהדנ"א שלהם קרובים ביותר אחד למשנהו, הרי הם מעידים אחד על טהרת חבירו, וכן להיפך כגומלים. ולפי"ז נמצא דכל האתרוגים הקרובים זל"ז ביותר, הם יותר בחזקת טהרות וכשרות, והמרוחקים זה מזה הרבה, יש לחשוש יותר שנתרחקו מתכונת אתרוג הכשרה.

והשנית לאחר שנבדוק את כל מיני ציטרו"ס שבעולם, ונעמוד על מידת הריחוק והקירבה שבין כל הזנים שבכל מין ומין, ואז נוכל לשפוט אם כל האתרוגים שאנחנו מקבלים ככשרים הם מיוחדים כבני משפחה, או אחד מתדמה למין ציטרו"ס זה ואחד למין אחר. וזה החשיבות הגדולה שבחקירה הקודמת שערך החוקר התורני מוהר"ר אליעזר גולדשמידט הי"ו ביחד עם להבדיל חוקרים מפורסמים מאיטליא, שחקרו מקודם את סימני הדנ"א של כל מיני ציטרו"ס⁷³ ולמדו להבדיל בין זנים הנכללים במין אחד, לבין מינים השונים. ואח"כ בדקו את זני האתרוגים ע"פ אותן השיטות, וקבעו שכל הזנים הנבדקים הם ממין אחד שהוא אתרוג טהור.

ג) שתי החקירות⁷⁴ מאשרים שהקירבה שבין האתרוג של תימן לשל מארוקו, הוא קרובה יותר מן הדמיון שבין האתרוג של קלבריא לשל א"י (בחקירה הקודמת השתמשו בזני חזו"א, בראוורמאן וקיבלביץ, ובאחרונה בשל "אורדאנג"), זה מלמד לנו שאין האתרוגים החמוצים (א"י, קלבריא, יון) קרובים זל"ז, יותר מן האתרוג המתוק (מארוקו) והאתרוג בלי מין (תימני), וזה נגד הסברה שהצעתי במאמרי הקודם.

ולא עוד, אלא שאתרוגי תימן ומארוקו יצאו קרובים זל"ז יותר מאפילו הקירבה שבין שני זני אתרוגי חזון איש וכש"כ להקירבה שבין שני אתרוגי חזון איש לשל קיבלביץ⁷⁵ ולבראוורמאן⁷⁶, אע"פ שלפי הידוע מקור כולם מא"י, כן הראה החקירה הקודמת. וגם בחקירה האחרונה מצאו את אתרוגי תימן ומארוקו קרובים זל"ז ביותר בין בצורת הדנ"א שלהם, ובין בהרכבת החומרים שלהם, ואתרוגי אורדאנג קרובים אליהם יותר מאתרוגי קלבריא.

עוד הראה החקירה הקודמת שהאתרוג בראוורמאן קרוב יותר לאתרוגי תימן ומארוקו, מאשר לשאר אתרוגי א"י. ואפילו לאתרוג קלבריא שהוא רחוק קצת מן הקבוצה של תימן מארוקו ובראוורמאן, עדיין הבראוורמאן⁷⁷ קרוב אליו יותר מאשר לשאר אתרוגי ארץ ישראל.

Citrus phylogeny and genetic origin of important species as investigated by molecular markers" by E. Nicolosi, Z.N. Deng, A. Gentile, S. La Malfa, G. Continella, E. Tribulato, Theor Appl Genet (2000) 100:1155±1166.

74 וראוי לציין ששתי החקירות נשתמשו בשיטות אחרות, וזה מחזק אמיתות התוצאות.
75 הרב יחיאל מיכל קיבלביץ ז"ל, עיין בקונטרסו של החוקר זוהר עמר הי"ו (עמוד 32 והלאה) לפרטי הדברים, וגם במאמרו של החוקר אליעזר גולדשמידט הי"ו שהוזכר בהערה 71 (עמוד 24) ועיי"ע הערה 76.
76 בדיקת הדנ"א מראה בעליל שאתרוגי בראוורמאן וקיבלביץ אינם ממקור אחד, ונראה שהטעות נתפשת ממה ששניהם באו מכפרים פראים ולא מצאצאי יון.

77 וראוי לציין מה שאמר לי הרב שלום גורי הי"ו מבורו פארק, שחקר אצל בנו של הרב משה אילויצקי ז"ל (הוא שכתב אליו החזון איש זצ"ל מכתבו המפורסמת המובא לעיל בהערה 20) מי הוא "אותו האיש שכת"ר מקבל בכל שנה ושנה, שאין בהם הרכבה של מין אחר כלל וכלל", וענה לו שזה היה הרה"ג ר' זרח ראובן בראוורמאן זצ"ל. ואם כנים הדברים יוצא לנו מזה שהגאון החזון איש זצ"ל בירך בחג הסוכות של שנת תרצ"ו לפ"ק (השנה שנכתב

ואחרי העיון היטב בהתוצאות, תמצא שאילו היו מסירים את שני זני חזון איש ואתרוג קיבלביץ מן המחקר, היו כל שאר האתרוגים קרובים זל"ז ביותר.

ולדינא יש לעיין בסימני הדנ"א עד כמה ניתן לסמוך עליהם, מאחר שלא נמסרו מסיני. ולכאורה נראה שאינו משמש כבירור גמור במקום שצריך עדות או הוכחה גמורה, דמאן יימר דלא יתכן שיהיו שני דברים נכריים שיהיה להם סימני דנ"א קרובים, וכן להיפך מי הגיד לנו שלא יתכן שיתרחקו הקרובים בסימני הדנ"א שלהם, מחמת סיבות חיצוניות. ואע"פ שחכמי הטבע מאמינים בזה מאוד, מ"מ אנחנו לא קיבלנו דבר בזה מפי רבותינו ז"ל אשר מפיהם אנו חיים.

ומה שסומכים על סברת הרופאים ואופני בדיקותיהם בעניני רפואה, היינו טעמא דבפירוש אמרה תורה (שמות כא יט) ורפוא ירפא, ודרשו חז"ל (ב"ק פה ע"א) מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות. ובדברים אלו אנו סומכים על סברתם, ואין שואלים אותם מהיכן למדו לומר מה שאומרים. ואפילו אם יתגלה שהיה טעות בסברתם, וע"פ חקירתם החדשה יוצא שהנעשה על פי דעתם הראשונה המית ל"ע את החולה, לא נאמר שמי שעשה אז על פיהם ידון כרוצח ח"ו, דהרי ברשות מצוה עשה לפקח על נפשות. אבל לענין שאר הדינים אין אנו יכולים לקבל את אופני בדיקותיהם כבירור גמור, וכמדומה שכן מורים פוסקי הזמן שליט"א.

אמנם בדברים שקיבלנו בהם שהולכים אחר הסימנים, וכמו בהנידון של אתרוג המורכב בהרכבה המזגית מאתרוג ולימון או מינים אחרים, שאי אפשר לנו לדעת בזה כלום אלא⁷⁸ ע"י הסימנים שחקרו הפוסקים, ומצאו שהם מחלקים בין האתרוג הטהור לבין תערובת. וכן לדעת החת"ס ז"ל ושאר הפוסקים שהולכים אחר המסורה, וטעם מחלוקתם יתבאר אי"ה בהמאמר הבא, הרי אי אפשר להכיר את מין המסורה אלא ע"י טביעת עין, שהוא מיוסד על סימנים רבים וגרועים שאין הפה יכול לדבר⁷⁹.

ובזה מסתבר יותר לומר שכל שנחקר ונמצא סימני דנ"א קבועים ומוכיחים בכל זן של אתרוג לכה"פ כמו הסימנים הנראים, או הטביעת עין של זן אתרוג מקובל, לכאורה נוכל לסמוך בזה על בדיקת הדנ"א, לאחר שנדע צורת הדנ"א של כל זן וזן. וסברא זו יתבאר אי"ה עוד בהמאמר הבא, ע"פ מה שדיברו הפוסקים בענין הסימנים.

ובבדיקתי על אתרוגים לאחר חג הסוכות העעל"ט, נוכחתי לדעת שאע"פ שאפשר למצוא שינויים בין זן לזן באתרוגי פרדס אחד בטעם הקליפה הלבנה, ובחמיצות המיץ, וחילוקים אלו יהיו קבועים בכל פירות אותו הזן שבפרדס, אעפ"כ עדיין יש חילוקים קלים באותה הזן בין פרדס לפרדס.

ומצאתי חידוש גדול בענין הטעם שבקליפה הלבנה לאחר קילופו מכל הירוק, שפתחתי אתרוג גדול מ"קלבריא" והיה טעם הלבן שבו נעים ומשובח כמו הגדולים של תימן, אע"פ שבפירות הרגילים של יאנאווע ושל תימן אין טעמים בהם אלא יבשות גמור. ובאתרוגי "אורדאנג" יש פרדסים שמוצאים טעם משובח קצת בפירותיהם אף בגודל רגיל שכיוצ"ב ניקח

המכתב הנ"ל לפי הנמסר לנו בספר "פאר הדור" (שם) על אתרוג מון "בראוורמאן".

78 ובדיקת האילנות אינה מועלת אלא לענין ההרכבה הגושית שאינה פועלת לשנות את המין כלל, וטעם פיסולה הוא משום שנעבד בה עבירה או מטעם שבטלה ילדה בזקנה, וכמו שביארתי במאמרי ל"יאנאווע".

79 עיין אבהע"ז סימן יז סעיף כח.

לצורך החג, וכן באתרוגי לפקוביץ. ויש אתרוגי מארוקו שמרגישים טעם מרירות בקליפה הלבנה שלהם לאחר גמר אכילתם, וקצת פחות מרגישים באתרוג של בראוורמאן, ולע"ע לא הגיע לידי אתרוג גדול ממינים אלו.

ובזה מובן המשנה דמעילה (פ"ו מ"ד) דמיירי שם בבעל הבית שנתן לשלוחו שתי פרוטות של הקדש ליקח בהם אתרוג, והלך ולקח בפרוטה אתרוג ובפרוטה רימון, וקאמר שם רבי יהודה דבעל הבית לא מעל, שהוא אומר לו אתרוג גדול הייתי מבקש, והבאת לי קטן ורע, ע"כ ונמצא שהשליח לא עשה שליחותו עיי"ש. והיינו דקאמר "קטן ורע" שהאתרוג הקטן אינו טוב כ"כ בטעם קליפתו הלבנה, כמו האתרוג הגדול המבושל כל צרכו בעודו מחובר⁸⁰.

ובכגון דא מסתבר מאוד שמועילים הבדיקות דנ"א להכיר את כל זן זון בפני עצמו, ולומר שאין השינויים מחמת הרכבה אלא מחמת השינוי שבאופני הטיפול, והמומחים בקיאים לברר איזה מהטיפולים מועילים לשנות מה. ובוזה יוכלו לבדוק הפירות של כל פרדס בכל מקום של חשד, ולדעת אם הם נאמנים למה שהם אמורים להיות, או שהם תולדות הכלאה עם מין או זן אחר. ובלי הבדיקות יתכן אפילו שיוציאו מחדש זן שידמה בסימניו החיצוניים להמינים המקובלים ככשרים, ולא יהיו מתולדתם כלל וכלל. ואפילו אם נאמר שאין לסמוך על הבדיקות כלל לפסול או להכשיר על פיהם, הרי לא יגרעו משאר החקירות ובדיקות המועילים לחקור את העדים (אבות פ"א מ"ט), לפי הבנת והוראת הרב המכשיר של הפרדס.

וכ"ז באותם הסימנים שהם עשויים להשתנות, ויש דברים שרואים בחוש שבאותו אילן יש סימנים סותרים, וגם יש אופן שיבואו הסימנים של זן או מין אחד בפירות של זן או מין אחר. ואם נחקור ונמצא שהדנ"א של כל יחורי האילן של זן אחד דומה זל"ז, ולא ידך גיסא באילן של זן אחר שאע"פ שהסימנים שלו נתהפכו להיות דומין לראשון ע"י תחבולת הברירור וכיוצ"ב, עדיין נוכל להפריד ביניהם ולהכיר ע"י סימני הדנ"א, הרי נלמוד מזה שאותם סימני הדנ"א סימנים מובהקים הם.

אבל אם יהיו חילוקים גדולים כמו השינויים שבין אתרוגי תימן למארוקו, שענינו רואות ביניהם חילוקים קבועים כמו שהזכרתי במאמר הקודם, צ"ע בדבר אם יועיל לנו קירבת הדנ"א לומר שמשורש אחד יצאו ונשתנו כל כך מן הקצה אל הקצה⁸¹, נגד החילוקים הקבועים. ומאידך גיסא האתרוגים שהם דומים יותר בצורתם המוחשית, שנחשבם כרחוקים בשביל הריחוק שבסימני הדנ"א שלהם.

80 ובמאמרינו הקדום כתבנו שלא מצאתי שום הפרש בחמיצות המיץ בין אתרוגים קטנים לגדולים, אע"פ שיש מי שכתב שיש חילוק, וגם יש סברא טובה לזה.

ובכל אופן יש לעיין בכוונת מחלוקת ר"ש ורבנן במשנה דמעשרות (פ"א מ"ד) אם האתרוג ראוי לאכילה בקטנותו, ולענין אי אפשר לפרש מחלוקת זו על הטעם הטפל שבקליפה הלבנה או על החמיצות שבמיץ מה שמוצאים באתרוגים בגודל שאנחנו משתמשים בהם לצורך המצוה, דעכ"פ כולם נחשבים ראויים לאכילה כמו שביארתי בפרק הקדום והבאתי מהתוספתא "שהקאות אוכלות אותן", ובלא"ה פשט המשנה מיירי בקטנים הנחשבים מדינא כבוטר, ואני לא טעמתי אתרוגים קטנים כאלו. וראוי שהמגדלים יטעמו מאתרוגים הקטנים ויכתבו ההפרש שבינם להגדולים, ואל ימנעו טוב מבעליו (ע"פ משלי ג כז), ואין טוב אלא תורה (ברכות ה ע"א).

81 ועיין בספר גנוי שלום (א"ח סימן ד) ובשו"ת פאת שדך (ח"א סי' סב) שאין לפסול אתרוגים שאין בהם מיץ מחמת השינוי, ודלא כדעת הרב שרגא שלומאי ז"ל ב"דבר אל הקורא" שהספיקו לקונטרס "פרי עץ הדר" (ירושלים תרל"ח) שחזר והוציאו לאור בשנת תשכ"ח לפ"ק, ולענין אתרוגי מארוקו ידוע דעת הפוסלים, ועיין שו"ת מגד יהודה (ח"א או"ח סי' יד) וקונטרס "פרי עץ הדר" שע"י הרה"ג ר' ישראל דוד הארפענעס שליט"א, ועוד נאריך דבר אי"ה בהגיע העת והתור.

ולגבי אתרוגי תימן ומארוקו עצמם שיש עליהם מסורה מבוררת בלאו הכי, הרי אין נפקותא בזה לדינא, דבין אם יהיו קרובים ובין שיהיו מרוחקים, הרי שניהם הם אתרוגים ודאים לפי קבלת העדות המחזיקים בהם במשך הדורות, וכל שאנו רואים שאתרוגי הפרדס נאמנים לסימני הזן פשוט שאין בזה שום חשש⁸², וכן הנוגע לשאר האתרוגים שיש עליהם מסורת. ואפילו אותם שאין מסורתם ברורה, אבל הריחוק שבינם לבין אתרוגי המסורת אינה רחוקה יותר מהריחוק שבין אתרוגי המסורת זמ"ז, למה נחשוד את העוסקים במלאכת הקודש, לומר שלא חקרו ודרשו היטב לעשות הישר והטוב בלי שום חשש פסול, אע"פ שאנחנו לא נדע בדיוק מה עשו, ולמה עשו מה שעשו.

אבל לענין אתרוגי חזון איש וקיבלביץ, שאע"פ שמקור שניהם מא"י, הרי אין מבורר לנו אם נשתמשו בהם ישראל במשך הדורות לצורך מצות ארבעת המינים, והרי גם מיני לימונים גדלים בא"י במשך שנים רבות, ואולי בלי הרכבה כלל. ואחרי שנתרחקו מאתרוגי המסורת יותר מהריחוק שבין אתרוגי המסורת גופא, מאן יימר לן שבאותה קירבה שמצאו החוקרים עדיין בכלל אתרוגים יחשבו⁸³, וכבר תמהו רבים וכן שלימים על דרכו הנשגבה של החזון איש ז"ל בבירית האתרוג שלו.

ונלע"ד שדעתו בזה מבוארת מפיו ומפי כתבו, אחרי שנעיין בדבריו (כלאים פ"ב ה"טו, ופ"ג ה"ז) כראוי. והיוצא מדבריו שם דאף שיש להסתפק במורכב גופא שלא נשתנה בטעמו ריחו ומראיתו, רק בפרטים אחרים, אם השינויים שבו עושים אותו כמין אחר לענין אתרוג או לא, וכבר יצא הדבר באיסור, אבל זה ברור שאם המורכב אסור הרי תולדותיו כיוצא בו ע"כ. הנה דייק ממה שהחליטו הפוסקים וכן נתפשט המנהג לאסור המורכב, שסוברים שע"י ההרכבה הגושת ישנתה המין אם הרבה או מעט, והוסיף בזה דאם חוששים כן הרי עכ"ח השינויים אלו ישארו בו לדורי דורות, וא"כ הרי גם תולדות מורכב אסור.

ולא הסכים לדעת הבית אפרים ז"ל שאין השינויים שמחמת ההרכבה הגושת אלא עראים, ולא יבואו אלא בגוף המורכב ולא בתולדותיו, שאם כדבריו לא היה לנו לפסול אפילו המורכב הראשון, ולא ס"ל שאר הטעמים שכתבו הפוסקים שהזכרתי במאמרינו הראשון ל"יאנאווע".

ולפי שיטתו ז"ל הכריע שכל האתרוגים שיש עליהם חשש תולדת מורכב אין מסורתם מועלת להודיע לנו צורת האתרוג המקובלת, ועל כן בירר לעצמו אתרוג ע"י טביעת עין⁸⁴ שהיה נראה בעיניו שצורתו כצורת אתרוג הטהור לפי מה שהבין הוא ז"ל בדעתו הגדולה, ואולי חקר גם על מקום ואופן גידולו שלא יהיה בו חשש תולדות מורכב ע"פ הלכה. ולכן אמר שהבירורים שלו על אתרוגו הם כמו מסורת⁸⁵.

וזה פשוט שאין אנחנו ראויים להשיב את הארי מחמת חקירתנו. ואע"פ שהבאתי מדברי הרבה פוסקים שלא ס"ל כדעת החזון איש, ועוד שגם לפי שיטתו יקשה מאתרוגי תימן מארוקו

82 בשו"ת קנין תורה בהלכה (ח"ו סימן מו) האריך בדבר חמיצות ומתיקות המיץ, והעלה דשני האתרוגים כשרים כל שהם נאמנים לפי שהם אמורים להיות עיי"ש.

83 עיין בחזון איש (כלאים סימן ג) שהאריך בענין קביעות המינים.

84 כמבואר במכתבו המפורסם המועתק בהערה 20.

85 ראה צילום מכת"י הגאון ר' מיכל יהודה לפקוביץ זצ"ל במכתב של שנת תש"ן לפ"ק הנדפס בקונטרס

אתרוגי ארץ ישראל עמוד 60.

ובראוורמאן שלא הורע חזקתם גם מחשש ההרכבה הגושית, ומ"מ סימני הדנ"א שלהם קרובים יותר לשאר אתרוגי המסורת מאשר לאתרוגיו⁸⁶. ואעפ"כ הנוהגים על פי דעתו ושיטתו⁸⁷, מברכים על אתרוג שלו⁸⁸ בלי שום חשש ופקפוק כלל.

וכבר הבאתי בזה דעת החוקר מוהר"ר אליעזר גולדשמידט הי"ו שהשינויים שבין זון לזון אינם כלום נגד השינויים שבין כולם ביחד נגד שאר המינים, ומסקנתו לפי"ז הוא שכל האתרוגים הם אתרוגים בלי שום הפרש, והשינויים הם רק כמו השינויים שבין ענבים שחורים לירוקים וכיוצ"ב.

אבל אלו ההולכים בדרכי אבותיהם לברך דוקא על אתרוגי המסורת, ואין חוששים לחומרת החזון איש ז"ל במה שפסל האתרוגים שיש עליהם חשש תולדת מורכב, נלע"ד ברור שאין להם ללמוד ממה שעשה ז"ל בבירור האתרוג שלו, שהאתרוג הקרוב לאתרוגי המסורת בקירבה של תשעים וחמש אחוזים לערך, שזה נקרא אתרוג טהור, דהוי תרי קולי דסתרי אהדי, וכש"כ אם יהיו שינויים ניכרים בגוף האילן או הפירות. ובאמת נ"ל שבכל אתרוגי המסורת יש להקפיד מאוד שלא יתרחק צורתם והדנ"א שלהם, יותר ממה שדרך האתרוגים להתרחק ע"י נטיעת יחורים.

ד) עוד מצאו בבדיקתם שגם גרעיני מארוקו הראו קירבה רבה להנטיעות שע"י יחורים, אע"פ שרוב הגרעינים היו מפרדסים שהיה בהם גרעינים רבים. ומכאן שאין הסיבה של ריבוי הגרעינים מחמת אבק אילנות ציטרו"ס אחרים שבסביבות, אלא מחמת שינוי האקלים או הצל שע"י רשת המיוחד לכך, שהציל את אבק האתרוגים המארוקאים שבפרדסים אלו מלהתייבש ע"י חום השמש⁸⁹.

והנה עד עתה לא נגמרה הקירתם וזקוקים לסיוע רב להשלמתה על צד היותר טוב, ואני מקוה מאוד שיצליחו בדבר לטובת הציבור המהדרים במצות ארבעת המינים בכל גופם ומאודם, ושיהיה בזה תועלת לשמור על טהרת האתרוג גם בעתיד.

ובכל אופן יש עוד הרבה ללמוד בענין האתרוגים מי שרוצה להבין ולהשכיל בהם, והנני כותב מדי שנה בשנה רק מה שהעלתה מצודתי, כדי שיוכלו אחרים להוסיף ולדקדק כפי יכלתם. ובפרט בענין אתרוגי יון שמי שרוצה לברר המין שהיו מברכים עליהם ולבדוק אותו מחשש הרכבה, ראוי שיסדר משלחת מרבנים מומחים ובקיאים שיסעו להמקומות שגדלו שם האתרוגים ולראות הכל כמו עיניהם, ואז לעשות כפי אשר יורו הרבנים הגאונים היושבים על מדין שליט"א.

86 ואם נאמר שע"פ הלכה טוברים שאין נגרם שינוי אלא מחמת ההרכבה הגושית, הרי יהיה זה הוכחה שאירע הרכבה גושית באתרוגים אלו.

87 וכן המברכים על אתרוג קיבלביץ הסומכים על דעתם של הגדולים והצדיקים שבירכו עליו.

88 בספר זכור לזכור (ח"א עמוד קסז) כתב ששני הזנים הם ממקור אחד, וכ"כ החוקר הרב זוהר עמר הי"ו בקונטרס אתרוגי ארץ ישראל עמוד 59.

89 עיין במקורות שבהערה 81.